



המכון הישראלי
לדמוקרטיה

www.idi.org.il

מנועי הצמיחה של המשק הישראלי

מאת: דפנה אבירם ניצן, רועי קנת פורטל, עומר כהן

תוכן עניינים

הקדמה 2

עיקרי התובנות 3

ניתוח התפתחות היצוא וההשקעות כמנועי הצמיחה של המשק הישראלי 7

חלק 1: האם היצוא התעשייתי עדיין מהווה מנוע צמיחה? 7

התפתחות היצוא התעשייתי בשני העשורים החולפים מאז 2004 7

התפתחות היצוא התעשייתי במונחים ריאליים 8

מה הסביר את הירידה ביצוא התעשייתי בשנתיים החולפות? 11

חלק 2: מהם מנועי הצמיחה של המשק? 13

התפתחות ההשקעות בענפי המשק בשני העשורים החולפים מאז 2004 13

התפתחות יצוא שירותי ההיי-טק בעשור החולף מאז 2013 15

אמיר אלשטיין

יו"ר הוועד המנהל

הנשיא העשירי ראובן ריבלין

יו"ר של כבוד

יוחנן פלסנר

נשיא

ברנרד מרכוס

יו"ר בינלאומי

חברי הוועד המנהל

עו"ד ליאת אהרנסון

אלי גרונר

פרופ' ורד וניצקי-סרוסי

ד"ר חן ליכטנשטיין

מזל מועלם

שגריד לשעבר שלי מרידור

פרופ' מאדיה נאסר אבו-אלהיג'א

עו"ד אבי פישר

ד"ר מיכל צור

יוסי קוצ'יק

המועצה הבינלאומית

פרופ' רונלד דניאלס, יו"ר

השופט רוולי טילברמן אבלה, קנדה

שגריד לשעבר מרטין אינדיק, ארה"ב

אן אפלכאוס, ארה"ב

פרופ' ורנון בוגדנוב, בריטניה

השופט דורית ביניש, ישראל

השופט סטיבן בריר, ארה"ב

ד"ר ג'וזף ג'ופה, גרמניה

פרופ' משה הלברטל, ישראל

פרופ' מייקל וולצר, ארה"ב

פרופ' רוברט מנקין, ארה"ב

פרופ' כריסטוף מרקשיס, גרמניה

השופט אברהם סופר, ארה"ב

ברט סטפנס, ארה"ב

פרופ' ארווין קוטלר, קנדה

פרופ' גרהרד קסטפר, ארה"ב

פרופ' יהודה ריינהרץ, ארה"ב

פרופ' גבריאלה שלו, ישראל

סגני נשיא

פרופ' טווי נבות, מחקר

פרופ' קרנית פלוג, מחקר

ד"ר ישי ג'סי (ג'סי) פרס, אסטרטגיה

עמיתים בכירים

פרופ' איתי אטר

פרופ' תמר הרמן

פרופ' נתן זוסמן (אורח)

פרופ' עמחי כהן

מר תומר לוטן (אורח)

פרופ' יותם מרגלית

פרופ' דניאל סטמון

פרופ' בני פורת

פרופ' מדכי קרמניצר

פרופ' גדעון רהט

ד"ר תהילה שוורץ אלטשולר

פרופ' יובל שני

מייסדים

ד"ר אריק כרמון

מזכיר המדינה ג'ורג' שולץ (1920-2021)



סקירה זו בוחנת את התפתחות מנועי הצמיחה המרכזיים במשק במהלך שני העשורים החולפים. הסקירה מתמקדת בשני מנועי צמיחה מרכזיים המוכרים בספרות הכלכלית כמחוללי צמיחה בת קיימא לטווח הארוך: ההשקעות בענפי המשק, והיצוא.

חשיבותו של היצוא כמנוע צמיחה מרכזי מוכרת בספרות המחקרית ובקרב הגופים הבינלאומיים. מחקר שפורסם בכתב העת *The Journal of Developing Areas* הראה כי השפעת הייצוא על הצמיחה משמעותית במיוחד במדינות מפותחות.ⁱ חשיבותו של היצוא כמנוע צמיחה מקבלת משנה תוקף במשק הישראלי, שהינו קטן ומבודד, שלא יכול לאורך זמן לבסס את צמיחתו רק על גידול בביקושים המקומיים לצריכה פרטית וציבורית. מאז קום המדינה אפשר היצוא למשק הישראלי לצמוח מעבר לקצב גידול הביקושים המקומיים. יתרה מכך, משקלו הקטן של היצוא הישראלי בסחר העולמי (הנאמד בכחצי אחוז)ⁱⁱ משקף פוטנציאל עצום לצמיחת המשק על בסיס גידול היצוא.

ממחקרים שפרסם בנק ישראל עולה כי פירמות ישראליות המייצאות משלמות שכר גבוה יותר, מתאפיינות בפריון עבודה גבוה יותר, ונוטות להנות מעלייה בפריון במקביל לעלייה בייצוא, ככל הנראה בשל למידה מתהליך הייצוא עצמו ואימוץ של שיטות ייצור מתקדמות יותר.ⁱⁱⁱ אולם כדי לחדור לשווקים הבינלאומיים נדרש כושר תחרות, המבוסס על פריון עבודה גבוה, יעילות וחדשנות, תשתיות ראויות וסביבה עסקית תומכת. כל אלו מתאפשרים הודות להשקעות בענפי המשק. ללא השקעות במכונות וציוד מתקדמים, בפיתוח של מוצרים וטכנולוגיות מתקדמות, בתשתית מתקדמת – ללא כל אלו כמעט בלתי אפשרי להשיג כושר תחרות בשווקים הבינלאומיים. לפיכך גם ההשקעות בענפי המשק הינן מנוע צמיחה מרכזי, אשר יכולות להבטיח צמיחה בת קיימא ולאורך זמן.

משק שצמיחתו מבוססת על השקעות ויצוא, הינו משק בריא שיכול לספק לתושביו רמת חיים גבוהה לאורך זמן שכן כאשר הצמיחה מבוססת על השקעות ויצוא, ניתן להגדיל את הצריכה הפרטית ואת הצריכה הציבורית בקצב מהיר יותר, הודות לשיפור המתמיד של כושר הייצור וכושר התחרות של המשק. **על רקע זאת בחרנו לבחון בסקירה זו את התפתחות מנועי הצמיחה הללו של המשק הישראלי בשני העשורים החולפים.**

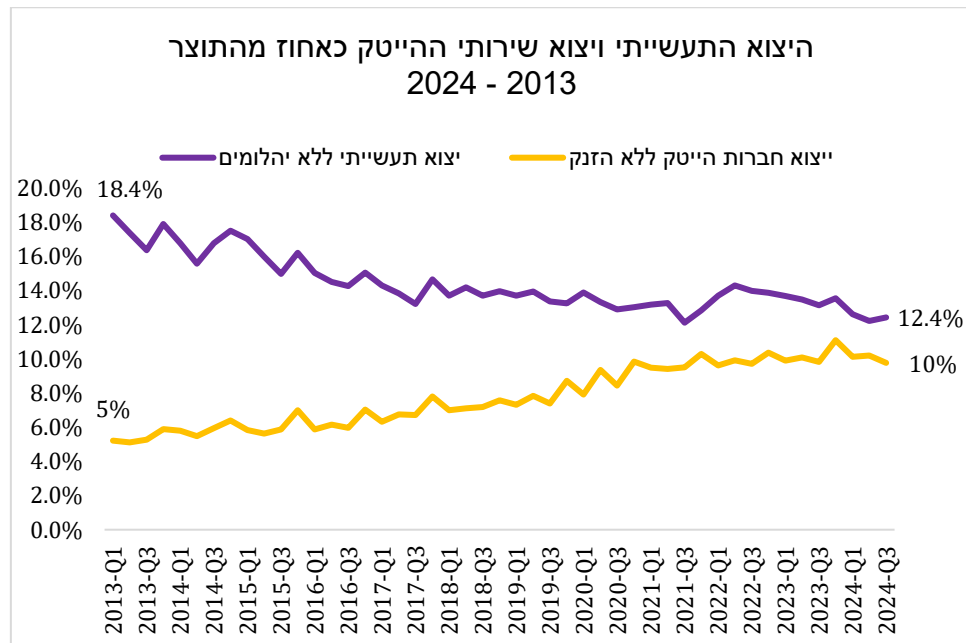
נציין, כי נתוני ההשקעות בענפי המשק וכן יצוא הסחורות והשירותים משקפים את פעילותם ותרומתם של מגוון ענפי המשק. עיקר התרומה אמנם נגזרת מהעסקים הגדולים, אולם אין לשכוח את חשיבותם של העסקים הקטנים והבינוניים והעצמאים לקידום הצמיחה והיזמות במשק, בין אם באופן ישיר או כספקי משנה של העסקים הגדולים והיצואניות. בנוסף, נציין כי בסקירה זו בחרנו שלא לעסוק בניתוח ההשקעות בבנייה למגורים וגם לא ביצוא שירותי התיירות (תיירות נכנסת), המושפעים באופן חד וברור מהמצב הביטחוני (מחסור בעובדים זרים ופלטטיניים, לצד חשש התיירים להגיע לאזור מלחמה).



הסקירה מציגה בצורה ברורה כיצד צמיחתו המהירה והמרשימה של יצוא שירותי ההיי-טק קיזזה במידה רבה (שלא נאמר - טשטשה) את הפגיעה במנוע הצמיחה הוותיק - היצוא התעשייתי - ובכך אפשרה את המשך צמיחת התוצר המשקי, למרות הנסיגה ביצוא התעשייתי.

תרשים 1, מציג את שתי המגמות המנוגדות שאפיינו את היצוא הישראלי בעשור החולף, כאשר בעוד משקל יצוא שירותי ההיי-טק בתוצר הכפיל את עצמו, מכ- 5% בתחילת 2013 לכ- 10% ברבע השלישי של 2024 - גידול של 5 נקודות האחוז; הרי שמשקלו של היצוא התעשייתי בתוצר ירד מכ- 18% בתחילת 2013 לכ- 12% כיום, ירידה של 6 נקודות האחוז. תחת ההנחה שהערך המוסף (=תרומתו לתוצר) של יצוא שירותי ההיי-טק (ללא חברות הזנק) גבוה מהערך המוסף של היצוא התעשייתי, נראה ששתי המגמות פחות או יותר קיזזו זו את זו בהשפעתן על התוצר.

תרשים 1: התפתחות היצוא התעשייתי מול יצוא שירותי ההיי-טק (ללא חברות הזנק) כאחוז מהתוצר, 2013–2024



מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונאות לאומית. כך, הצמיחה המהירה של יצוא שירותי ההיי-טק, קיזזה ברובה את הנסיגה ביצוא התעשייתי וטשטשה את ההשפעה השלילית של נסיגת היצוא התעשייתי על צמיחת התוצר ועל משקל סך היצוא הישראלי בסחר העולמי.



בדולרים שוטפים היפוך המגמות הוביל למפנה דרמטי, כאשר בשנת 2024, לראשונה מאז קום המדינה, יעלה ערכו השנתי של יצוא שירותי ההיי-טק (הנאמד בכ- 55.2 מיליארד דולר) על ערכו השנתי של היצוא התעשייתי (הנאמד בכ- 53.1 מיליארד דולר) וזאת טרם נקלח בחשבון יצוא חברות הסטארט-אפ שכבר היום נראה שיעלה על 1.3 מיליארד דולר בשנת 2024.

אולם, הנסיגה ביצוא התעשייתי בשנתיים האחרונות צריכה להדליק נורה אדומה למקבלי ההחלטות בממשלה. היצוא התעשייתי מאופיין בחלקו הגדול ביצוא של מוצרים עתירי טכנולוגיה, בפריון עבודה גבוה המאפשרים תשלום רמות שכר גבוהות יחסית וכן במעגלי השפעה סביבתית המעודדת תעסוקה וצמיחה גם ביתר ענפי המשק (אפקט הספילאובר = spillover).

בנוסף, בעוד מרבית חברות התוכנה והמו"פ מרוכזות במרכז הארץ, הרי שמפעלי התעשייה ובעיקר הגדולים והמייצאים נמצאים ברובם בפריפריה ומספקים תעסוקה לאוכלוסיות בדרום ובצפון הארץ שבשנה החולפת נפגעו מהמצב הביטחוני וחלקן אף נאלצו להתפנות מבתיהם. עבור אוכלוסיות אלו מקום העבודה במפעלי התעשייה מהווה עוגן ומספק יציבות חשובה, בתוך מציאות כאוטית. כיום יותר מתמיד אפשר להבין עד כמה מאתגר יהיה לשכנע את האוכלוסייה לחזור ולגור באזורי העימות בצפון ובדרום, ולפיכך שימור ויצירת מקומות עבודה באזורים הללו הינה נדבך חשוב ביותר ליציבות ולהישארות האוכלוסייה ביישובי הפריפריה. זה הזמן להכיר מחדש בחשיבותו ובתרומתו של חוק עידוד השקעות לעידוד הקמת אותם מפעלי יצוא בפריפריה.

בנוסף, חשוב לזכור שבעוד חברה המפתחת ומוכרת שירותי היי-טק יכולה להעביר את מרכז הפעילות שלה לחו"ל יחסית בקלות, תוך שימור חלק ניכר מעובדי המפתח הודות לאופציה לעבוד מרחוק. הרי שעבור מפעל תעשייתי מדובר בתהליך מורכב הרבה יותר, שכרוך באובדן ההשקעה שנעשתה בהקמת מפעל פיסי, עם מכונות וציוד, ובצורך בגיוס עובדים חלופיים במדינת היעד. כך, בעתות משבר הסיכוי לשמר בארץ את מפעלי התעשייה עתירי הטכנולוגיה (כמו אינטל, טבע ועוד) גבוה יותר מהסיכוי לשמר בארץ את פעילותן של חברות ההיי-טק הלא יצרניות.

יתרה מכך, מפעלי התעשייה המייצאים מהווים מנוע צמיחה יציב גם בעתות משבר. כך בתקופות ביטחוניות קשות או בתקופת הקורונה, התעשייה הישראלית המשיכה לייצר והפגינה רציפות תפעולית מרשימה, כולל בתקופה הקשה שלאחר ה-7.10.23. עובדה זו מקנה למשק הישראלי בסיס איתן המאפשר, בחלק לא מבוטל מהמקרים, שמירה על



רציפות תפקודית של המשק בתקופות של שיבושים בשרשראות האספקה (קורונה ומלחמה) הודות לאספקה סדירה של מוצרים מייצור מקומי – כחול לבן.

חשוב לחדד, חשיבותו של יצוא שירותי היי-טק לצמיחת המשק הינה דרמטית. מדובר בענף עם ערך מוסף גבוה ביותר, אשר בא לידי ביטוי ביכולת לשלם משכורות גבוהות לעובדיו, לספק תשואה ראויה למשקיעים ועדיין להיות תחרותיים בשווקים הבינלאומיים.

יתרה מכך, מגמה זו של גידול במשקל ענפי השירותים על חשבון הענפים היצרניים אפיינה את מרבית הכלכלות המפותחות בעשורים האחרונים. אולם, צמיחתו של המשק בכלל ושל היצוא הישראלי בפרט לא יכולים להתבסס לאורך זמן על רגל אחת בלבד (יצוא שירותי היי-טק), חדשנית ויעילה ככל שתהיה.

מעצבי המדיניות בארה"ב ובאירופה, הבינו את המחיר הכלכלי של ויתור על מנוע הצמיחה והתעסוקה היצרני נוקטים בעשורים האחרונים במגוון פעולות אקטיביות לשימור התעשייה המקומית. כך, עוד טרם משבר הקורונה גיבשה הנציבות האירופאית תכנית אסטרטגית להפוך את התעשייה האירופית למובילה עולמית. בשנת 2018 השיקה הנציבות תכנית לתעשייה 2030, תוך יצירת ערך למען החברה, הסביבה והכלכלה ובניית יתרון תחרותי המבוסס על טכנולוגיות חדשניות ופורצות דרך. התוכנית עוצבה במסגרת שולחן שכלל כ-20 מומחים שייצגו עסקים קטנים וגדולים, תעשיות מסורתיות ומתקדמות, איגודים מקצועיים, קהילת חדשנות ומחקר וכן נציגי הפיננסים והאקדמיה.^{iv} תוכנית זו התעדכנה מאז מספר פעמים, בהתאם לנסיבות. כך, בתחילת מרץ 2020, הציגה הנציבות האירופית אסטרטגיה תעשייתית חדשה לתמיכה במעבר לכלכלה ירוקה ודיגיטלית שתהפוך את תעשיית האיחוד האירופי לתחרותית יותר בשווקים הגלובליים.^v אולם, יום לאחר הצגת האסטרטגיה הכריז ארגון הבריאות העולמי הכריז על COVID-19 כמגיפה עולמית מה שהוביל את הנציבות לעדכן את האסטרטגיה התעשייתית בהתאם לנסיבות. כמובן שהשיבושים בשרשראות האספקה הגלובליות שנוצרו בעקבות משבר הקורונה רק חידדו את חשיבות הייצור המקומי ואת הסכנה בתלות מוחלטת בייצור בשווקים המתפתחים באסיה. שר הכלכלה, אם "מה שטוב לאירופה טוב לנו", אולי הגיע הזמן גם לגבש אסטרטגיה וחזון לאומי לקידום התעשייה הישראלית?

ואם נבחן את המדיניות בארה"ב, נגלה שחלק לא מבוטל מהשיח הכלכלי לקראת הבחירות לנשיאות שהתקיימו ב-5 לנובמבר 2024 התמקד בשאלה מי יכול להצליח יותר



בהחזרת התעשייה לייצר בארה"ב, זאת לאור חשיבותה כמנוע צמיחה ותעסוקה. רבים אף סבורים כי מדיניותו הנחרצת של טראמפ להחזרת התעשייה חזרה לארה"ב הייתה אחת הסיבות המרכזיות לבחירתו לנשיאות, ב-2016 וגם היום.

כך, אם בתחילת שנות ה-90 "ה"מגמה במדינות המערב הייתה העברת קווי הייצור לחו"ל (בעיקר סין), שם נהנו החברות מתמריצים כלכליים נדיבים ועלות עבודה זולה. בשנים האחרונות התהפכה מגמת ה-offshoring, כאשר יותר ויותר מדינות החלו לנקוט במדיניות המכוונת להחזרת מפעלי הייצור למדינת האם = reshoring.^{vi}

ישנן 3 סיבות מרכזיות להיפוך המגמה: סיבה כלכלית: עליית השכר במדינות דרום מזרח אסיה, לצד הטמעת טכנולוגיה חדשה צמצמה את הצורך בעובדים. בנוסף, קצב השינויים הטכנולוגיים הפך לכל-כך מהיר שכדאי, מהיר וגמיש יותר לנהל את קווי הייצור קרוב יותר. צמצום סיכונים: זמני אספקה מהירים, צמצום הצורך בהחזקת מלאים גדולים והגנה משיבושים בשרשראות האספקה. בהקשר זה משבר הקורונה היווה קריאת השכמה למדינות המערב, שהבינו את הסכנה הטמונה בהסתכמות על ייצור במפעלים בצד השני של העולם. סיכונים פוליטיים/ביטחוניים: ההתקפות על הספינות בים האדום ומשבר המחסור במים שמצמצם באופן מסיבי את הספנות דרך תעלת פנמה – כל אלו רק חידדו את הצורך בהחזרת התעשייה הביתה ובגיבוש מדיניות תעשייתית תומכת שתמשוך את הפירמות להחזיר את קווי הייצור למדינתם.

ומה בישראל?

מעיון בתוכנית הכלכלית שפרסם האוצר לשנת 2025 עולה כי ענפי ההיי-טק קיבלו התייחסות רחבה. בתוכנית נכתב כי "לענף ההייטק חשיבות רבה למשק הישראלי בזכות חלקו בתוצר, ביצוא ובהכנסות המדינה ממיסים. בשנת 2023 היווה ענף ההייטק כ-20% מהתמ"ג בישראל, והיה לענף בעל תרומת התוצר הגדולה ביותר למשק. כמו כן, הענף אחראי על כמחצית מסך הייצוא של סחורות ושירותים, ומכניס כ-30% מההכנסות ממיסים (יחידים וחברות יחד). המרכזיות של ענף ההייטק ואקוסיסטם החדשנות לכלכלה הישראלית בולטת גם בקנה מידה עולמי: בשנת 2021 שיעור ההוצאה הלאומית למו"פ כאחוז מהתמ"ג עמד על 5.6% המהווים כ-88 מיליארד שקלים. מדובר בשיעור ההוצאה הלאומית למו"פ הגבוה ביותר מבין מדינות ה-OECD". אם כן, התוכנית אכן מתייחסת לנושאים חשובים כגון שיפור העברת הידע ממוסדות המחקר לתעשייה ומתן וודאות להיי-טק בהיבטי מיסוי.

אולם, נראה כי עומק המשבר ביצוא התעשייתי נסתר מעיני מקבלי ההחלטות בישראל, ולא מקבל את ההתייחסות הנדרשת, כפי שעושים מקבלי ההחלטות במדינות אירופה



וארה"ב. למעשה, התוכנית הכלכלית לשנת 2025 כלל לא מתייחסת ליצוא היצרי בישראל או לצורך בחיזוק כושר התחרות.

גם בכל הנוגע לעידוד הסקטור העסקי לבצע השקעות במשק הישראלי לא מצאנו בתוכנית הכלכלית התייחסות מיוחדת. עידוד השקעות הריאליות במשק, בדגש על השקעות באזורי עדיפות לאומית בצפון ובדרום הארץ חשובים היום יותר מתמיד, לנוכח הצורך הבוטע בשיקום האזורים שנפגעו בתקופת המלחמה בצפון ובדרום. פוטנציאל התרומה הכלכלית והחברתית של השקעות המגזר העסקי והמדינה ביישובי הצפון והדרום, הינו גבוה ביותר. הדבר יתרום ליצירת מקומות עבודה, לצמיחה ולשגשוג של האזור. אולם, בתקופה של אי-וודאות גבוהה, ריבית גבוהה, ומצב ביטחוני מעורער נדרשת מדיניות אקטיבית של הממשלה לעידוד ההשקעות באזור. למרות כל זאת, תקציב חוק עידוד השקעות ההון סופג בשנים האחרונות קיצוצים דרמטיים ולא נראה כי חל שיפור בהיבט זה בתקציב 2025. מדיניות ממשלתית המעודדת את המגזר העסקי לבצע השקעות ריאליות, לצד מדיניות התומכת בשיפור כושר התחרות של היצוא הישראלי תתרום להעלאת תחזיות הצמיחה של המשק הישראלי ולהחזרת אמון השווקים וחברות דירוג האשראי, אשר כרגע מייחסות לישראל אופק שלילי.^{vii}

היצוא וההשקעות כמנועי הצמיחה של המשק הישראלי

חלק 1: האם היצוא התעשייתי עדיין מהווה מנוע צמיחה?

היצוא התעשייתי היה מאז קום המדינה אחד מקטרי הצמיחה המרכזיים של המשק הישראלי. בסוף שנות ה-90 ובתחילת שנות ה-2000 היווה היצוא התעשייתי (ללא ילומים) למעלה ממחצית מסך היצוא, כאשר משקלו נע בשנים 1998-2003 בין 51% ל-55% מהיצוא הכולל. בעוד יצוא השירותים עמד על כ-30% מסך היצוא, והמונח יצוא שירותי היי-טק טרם נרשם בסטטיסטיקה הישראלית (ככל הנראה בשל משקלו הזעום מסך היצוא בתחילת שנות ה-2000).

ב-60 השנים הראשונות של הכלכלה הישראלית, היה היצוא התעשייתי מנוע צמיחה מרכזי ביותר של המשק הישראלי. אולם, בשני העשורים החולפים (2004-2024) ירד משקלו בסך היצוא בכ-10 נקודות אחוז לעומת השיא בשנת 2001 (43% כיום לעומת 53% ב-2001). על רקע זאת מצאנו לנכון לפתוח סקירה זו בנייתוח המגמות ביצוא התעשייתי בעשרים השנים החולפות.

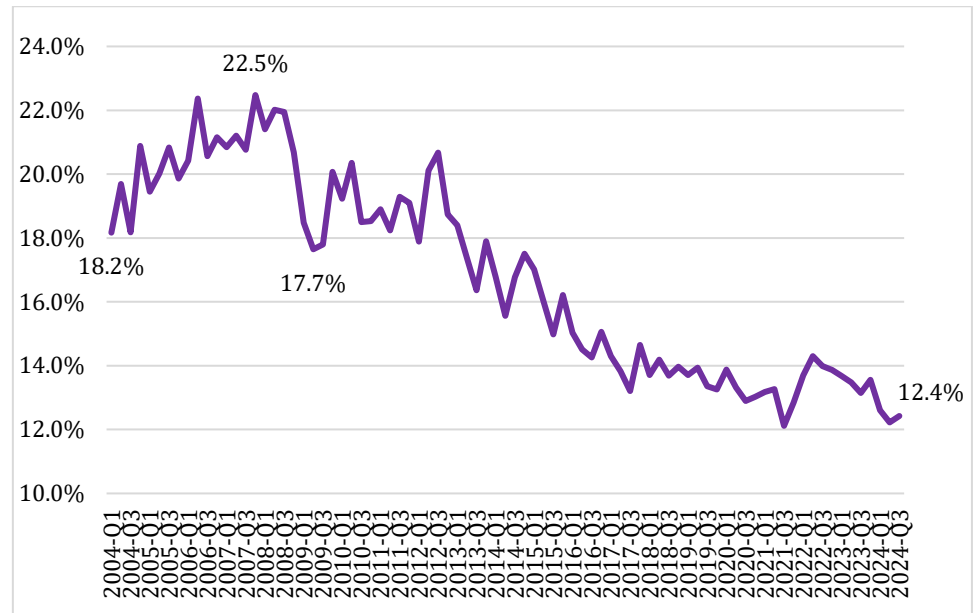
התפתחות היצוא התעשייתי בשני העשורים החולפים מאז 2004

מהניתוח עולה כי היצוא התעשייתי, אשר בשנים 2004 עד ספטמבר 2008^{viii} היה קטר צמיחה מרכזי של המשק הישראלי, ירד משמעותית מאז משבר 2008. משקלו בתוצר



ירד בהדרגה מרמה של 22.5% ברבעון השני של 2008, עד לשפל של 12.4% נכון להיום (רבעון שלישי 2024). מדובר בירידה של כ- 10 נקודות אחוז במשקל היצוא התעשייתי בתוצר. משקלו בתוצר כיום עומד על כמחצית ממשקלו באמצע 2008. הפעם האחרונה שמשקל היצוא התעשייתי בתוצר המשק היה כה נמוך היה בשנים 1995-1996, עם משקל ממוצע של 13 אחוזי תוצר.

תרשים 2: משקל היצוא התעשייתי (ללא יהלומים) בתוצר, 2004-2024



מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונות לאומיים

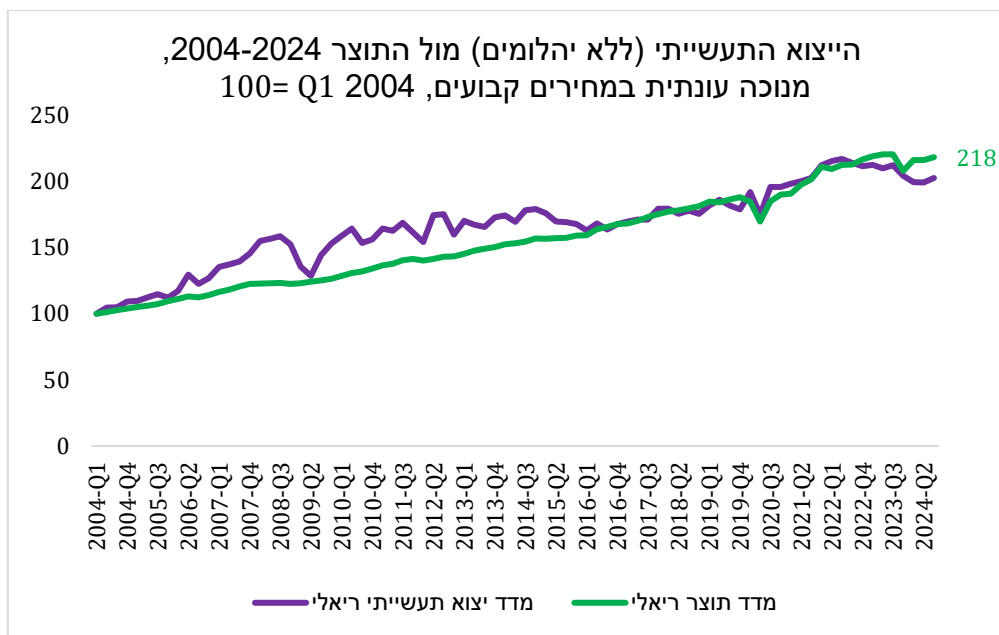
ניתן לטעון (ובצדק) שבחינת משקלו של היצוא התעשייתי בתוצר אינה בהכרח משקפת בעיה, שכן ייתכן ושחיקת משקלו נובעת מצמיחתם המהירה יותר של רכיבי צמיחה אחרים, אשר דחקו את מעמדו של היצוא התעשייתי כקטר הצמיחה. כאשר נכון הדבר במיוחד בהתייחס ליצוא שירותי ההיי-טק וחברות הסטארט-אפ (לענפים אלו נתייחס בהמשך הדוח). כדי לבחון האם ירידת משקלו של היצוא התעשייתי בתוצר אכן מצביעה על פגיעה ממשית במנוע צמיחה זה, בחנו את התפתחות היצוא התעשייתי במונחים ריאליים (כמותי).

התפתחות היצוא התעשייתי במונחים ריאליים

במהלך שני העשורים החולפים הכפיל היצוא התעשייתי את ערכו הריאלי – גידול כמותי מצטבר של 103% (רבעון שלישי 2024 לעומת רבעון ראשון 2004). גידול זה משקף קצב צמיחה של כ- 3.6% בממוצע לשנה, לעומת צמיחה ריאלית של כ- 3.9% לשנה בתוצר המשקי (תמ"ג). פער זה של כשליש אחוז לשנה, ע"פ שני העשורים החולפים הצטבר לשחיקה של כ- 10 נקודות אחוז במשקלו של היצוא בתוצר, מאז השיא שנרשם באמצע 2008.



תרשים 3: התפתחות היצוא התעשייתי מול התוצר במחירים קבועים, 2004-2024



מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונות לאומיים.

למעשה, תמונת המצב ביצוא הישראלי מטרידה עוד יותר, כאשר מרבית צמיחת היצוא התעשייתי בשני העשורים החולפים ארעה בארבעת השנים הראשונות של העשור הקודם: במהלך השנים 2004 – 2008 חל גידול ריאלי מצטבר של 59% ביצוא התעשייתי (רבעון שלישי של 2008 לעומת רבעון ראשון של 2004), המשקף צמיחה ריאלית של כ-10% לשנה. צמיחה מואצת זו הוסברה ככל הנראה בעיקר משילוב של ההתאוששות ממשבר הדוט-קום שפרץ בשנת 2001, לצד התאוששות מהאינתיפאדה השנייה.

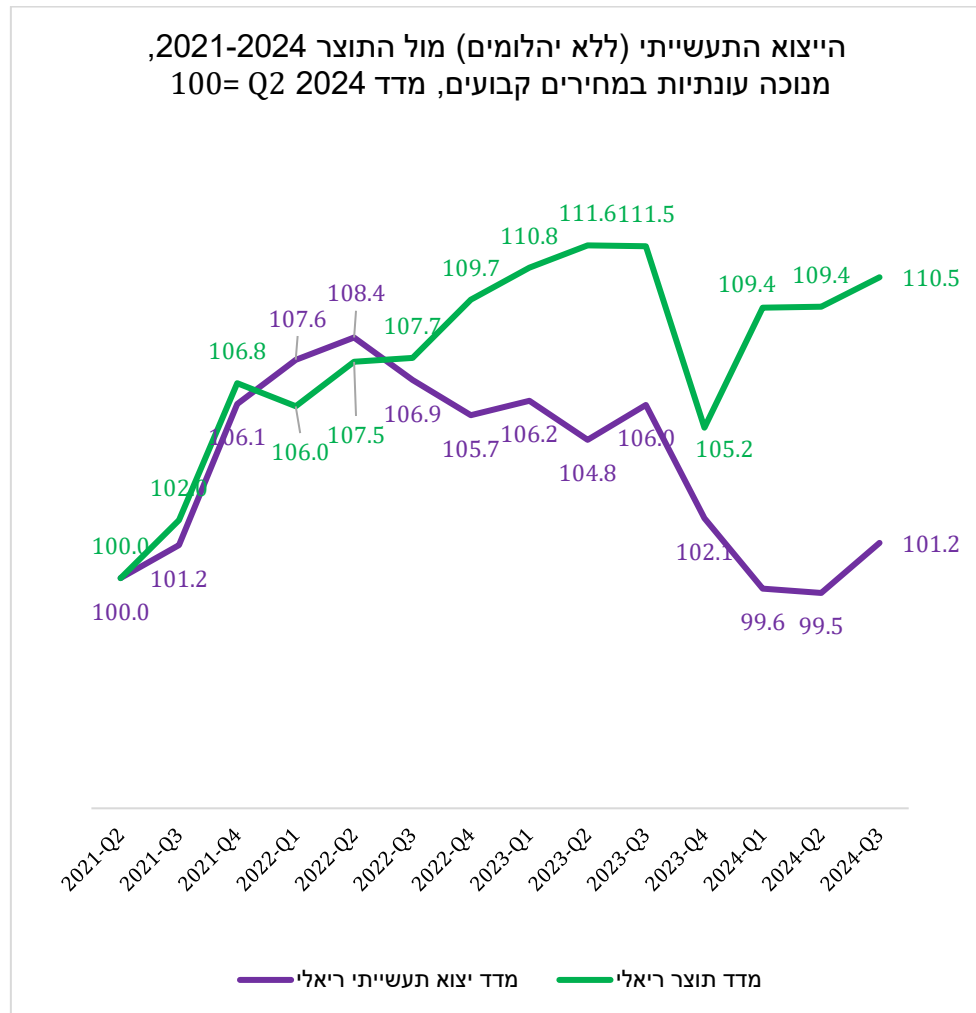
מנגד, ב-16 השנים האחרונות מאז הרבעון האחרון של 2008 צמח היצוא התעשייתי בקצב שנתי מתון של כ-1.5% לשנה והצמיחה הריאלית המצטברת הסתכמה בכ-28% בלבד. למעשה, מאז סוף 2008 לא חזר קצב הצמיחה של היצוא התעשייתי לקצב המהיר שאפיין אותו בשנים 2004 - 2008.

מצבו של היצוא התעשייתי ב-16 השנים החולפות התדרדר בהדרגה: אם החל מסוף 2012 היה קצב צמיחת היצוא התעשייתי מתון מקצב צמיחת התוצר המשקי; הרי שהחל מאמצע 2022 ניתן להבחין בנסיגה ביצוא התעשייתי, כאשר התוצר (לפחות עד ה-7.10.23) המשיך לצמוח (3.7%). עם פרוץ מלחמת חרבות ברזל העמיק הפער במגמות, כאשר היצוא התעשייתי נסוג ב-4.5%, בעוד התוצר נסוג בשיעור מתון יחסית של 1%.

כך, במהלך השנתיים החולפות נסוג היצוא התעשייתי, שהיה בעבר הקטר המוביל של צמיחת המשק, בכ-6.6%. בסיכום ינואר-נובמבר 2024 עמד היצוא התעשייתי (ללא יהלומים) על כ-48.6 מיליארד דולר, המשקפים רמה שנתי של 53.1 מיליארד דולר.



תרשים 4: התפתחות היצוא התעשייתי מול התוצר במחירים קבועים, 2021-2024

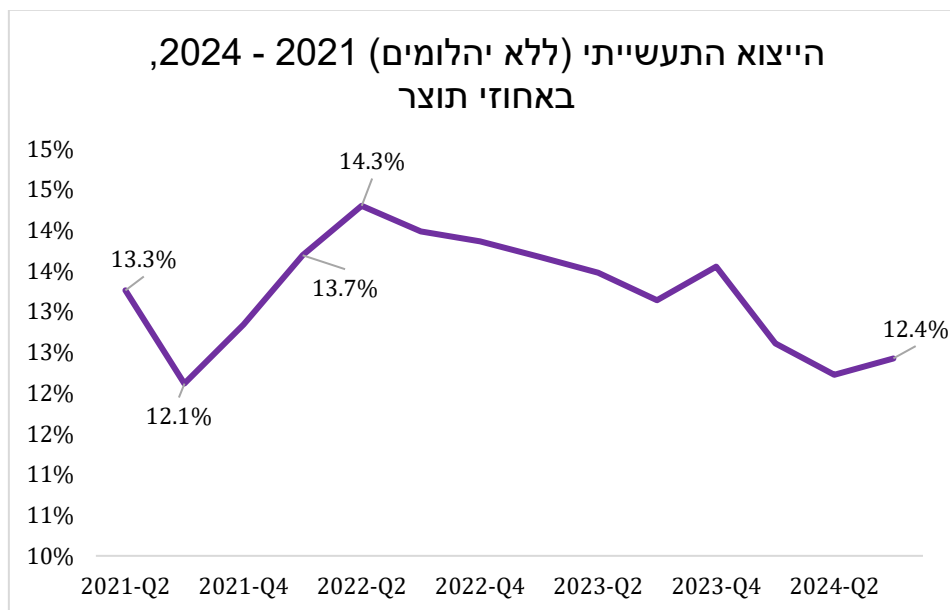


מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נתוני חשבונאות לאומית

בשל מגמות סותרות אלו ירד משקל היצוא התעשייתי בתוצר מ-14.3% ברבעון השני של 2022 ל-12.4%, זאת בדומה למשקלו מלפני כשלוש שנים.



תרשים 5: התפתחות הייצוא התעשייתי כאחוז מהתוצר, 2021 - 2024



מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונאות לאומית, נתוני ייצוא

מה הסביר את הירידה ביצוא התעשייתי בשנתיים החולפות?

כפי שתיארנו לעיל, בשנתיים החולפות נסוג הייצוא התעשייתי ריאלית בכ- 6.6% (רבעון שלישי של 2024 לעומת הרבע השני של 2022). אולם, הייצוא התעשייתי כולל מגוון רחב של ענפים, בהם גם ענפי היי-טק יצרניים וגם תעשיות מסורתיות. עם זאת רוב צמיחת הייצוא לאורך השנים נגזרה בעיקר מענפי הטכנולוגיה העילית או המעורבת עילית כגון אלקטרוניקה, ייצוא ביטחוני, כימיה, תרופות, גומי ופלסטיק וכן מענפי הכרייה והחציבה.

תרשים 6 מציג את השינוי הדולרי (דולרים שוטפים) ברמת הייצוא התעשייתי הממוצעת לחודש בחודשים אוקטובר-נובמבר 2024 לעומת רבעון שני 2022, בתקופה זו הסתכמה הנסיגה הדולרית ביצוא התעשייתי ללא יהלומים בכ- 656 מיליון דולר שהם ירידה של כ- 13%.

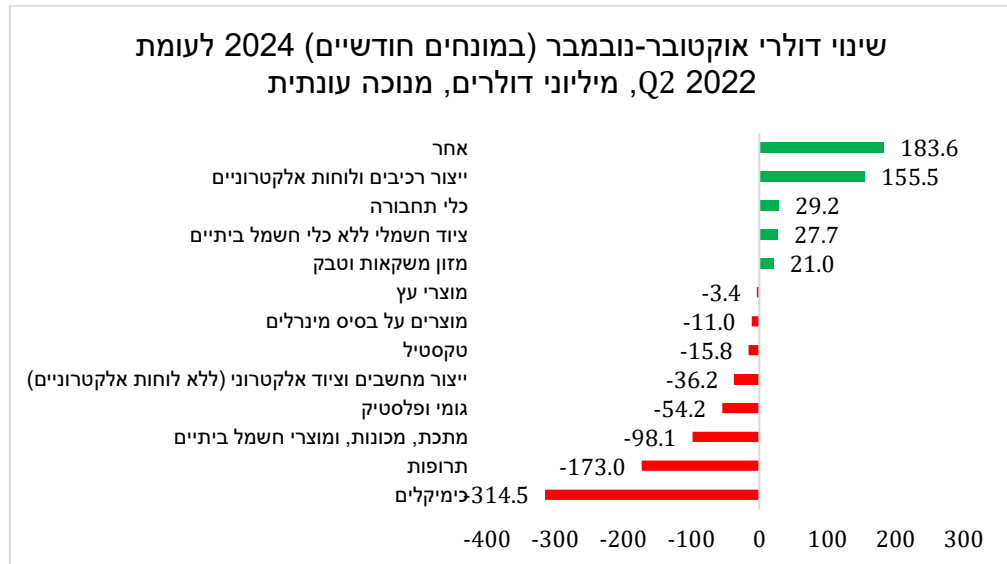
התרשים מציג את השינוי בפרוט לפי ענפי תעשייה עיקריים. יש לשים לב כי ניתוח זה מבוסס על מקור נתונים שונה מיתר הסקירה (נתוני סחר החוץ), המאפשרים ניתוח ענפי וכן קבלת נתונים עדכניים יותר מנתוני החשבונות הלאומיים (נתון אחרון שפורסם – נובמבר 2024).

מהניתוח עולה כי חלק ניכר מענפי התעשייה המייצאים רשמו נסיגה מאז רבעון שני 2022, כאשר עיקר הנסיגה ביצוא התעשייתי (כ- 74% ממנה) נבעה מנסיגה דולרית בייצוא ענפי הכימיקלים והתרופות. נסיגה זו קוזזה בחלקה הודות לעלייה החדה בייצוא הרכיבים האלקטרוניים ובייצוא אחר (בלתי מסווג – ככל הנראה ייצוא ביטחוני בחלקו הגדול).



למעשה, הנסיגה ביצוא התעשייתי (ללא יהלומים) בתקופה הנבחנת התמתנה בעיקר הודות לצמיחת ענף הרכיבים האלקטרוניים, שברובו מבוסס על יצוא של מפעל אינטל והודות ליצוא התעשיות הביטחוניות. כך, אילולא הצמיחה המהירה של חברות אלו, הייתה נסיגת היצוא חדה עוד יותר.

תרשים 6: אילו ענפים הסבירו את הירידה הדולרית ביצוא התעשייתי (ללא יהלומים) מאז אמצע 2022?



מקור: למ"ס, נתוני סחר חוץ

הדבר ממחיש את ריכוזיות היצוא התעשייתי ואת התלות הגבוהה שלו בביצועי היצוא של מספר חברות בודדות, כגון אינטל, כ"ל, טבע והתעשיות הביטחוניות.



חלק 2: מהם מנועי הצמיחה של המשק?

התפתחות ההשקעות בענפי המשק בשני העשורים החולפים מאז 2004

בחלק זה של הסקירה נבחן כיצד התפתח מנוע צמיחה נוסף של המשק הישראלי – ההשקעה בענפי המשק. סעיף זה כולל בתוכו את ההשקעות במבנים ותשתיות, מכונות וציוד, תוכנה ומו"פ, השקעה במלאים ובנכסים בלתי מוחשיים. השקעה בענפי המשק משפיעה על כושר הייצור ועל צמיחתו של המשק ומוכרת גם היא בספרות המחקרית ובקרב הגופים הבינלאומיים כמנוע צמיחה מרכזי:

מחקרים כלכליים רבים מצביעים על ההשקעות, בדגש על השקעות המגזר הפרטי, כגורם משמעותי לשיפור הפרייון ולהאצת הצמיחה.^{x, ix} השקעות פרטיות נמצאו בספרות כתורמות לצמיחה, אף יותר מהשקעות הסקטור הציבורי.^{xi} וכן מיוחסת בספרות הכלכלית חשיבות להשקעות הזרות בענפי המשק המקומיים.^{xii} על רקע זאת, ממליצים הארגונים הבינלאומיים ובראשם ארגון ה-OECD על עידוד השקעות להעלאת הפרודוקטיביות במשק, בדגש על השקעות התומכות בצמצום פליטות הפחמן.^{xiii}

מסקנות אלו מקבלות משנה תוקף ביחס לישראל, בה מלאי ההון, ההון לעובד ופרייון העבודה נמוכים בהשוואה למדינות המפותחות. הגדלת ההשקעות בענפי המשק הינה מרכיב קריטי להעלאת פרייון העבודה ורמת החיים במשק הישראלי.^{xiv}

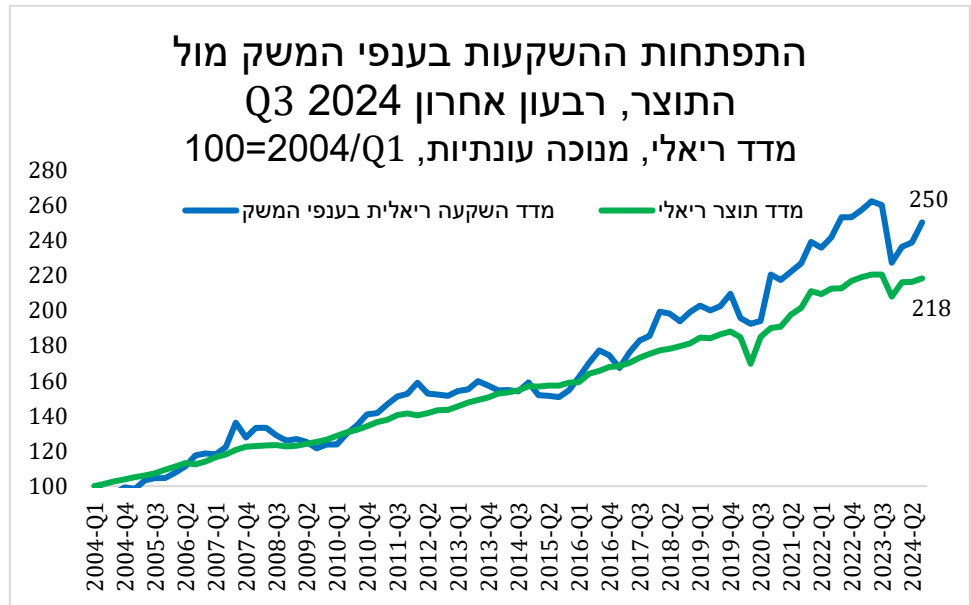
מניתוח התפתחות ההשקעות בענפי המשק במהלך שני העשורים החולפים (2004 – 2024) עולה כי בעוד בשנים 2004 עד סוף 2016 התפתחו ההשקעות בענפי המשק בקצב דומה לתוצר המשק (תרשים 7), עם תנודתיות גבוהה יותר (דבר המאפיין את ההשקעות); הרי שהחל משנת 2017 ועד ערב פרוץ מלחמת חרבות ברזל (רבעון שלישי 2023) צמחו ההשקעות בענפי המשק בשיעור מצטבר של כ- 56% לעומת צמיחה של כ- 31% בתוצר המשקי. הודות לכך, הגיע משקל ההשקעות בתוצר ערב ה- 7.10.23 לשיעור שיא של 18% מהתוצר.

עם פרוץ מלחמת חרבות ברזל, חל צמצום חד בהשקעות הריאליות בענפי המשק: נסיגה של כ- 12.6% ברבעון בודד. אולם מאז תחילת 2024 חזרו ההשקעות לתוואי של צמיחה, שהסתכמה בשלושת הרבעונים הראשונים של 2024 בשיעור מצטבר של קרוב ל- 10%.

למרות ההתאוששות, רמת ההשקעות בענפי המשק ברבעון השלישי של 2024 עדיין נמוכה בכ- 5% מרמתה טרום המלחמה.



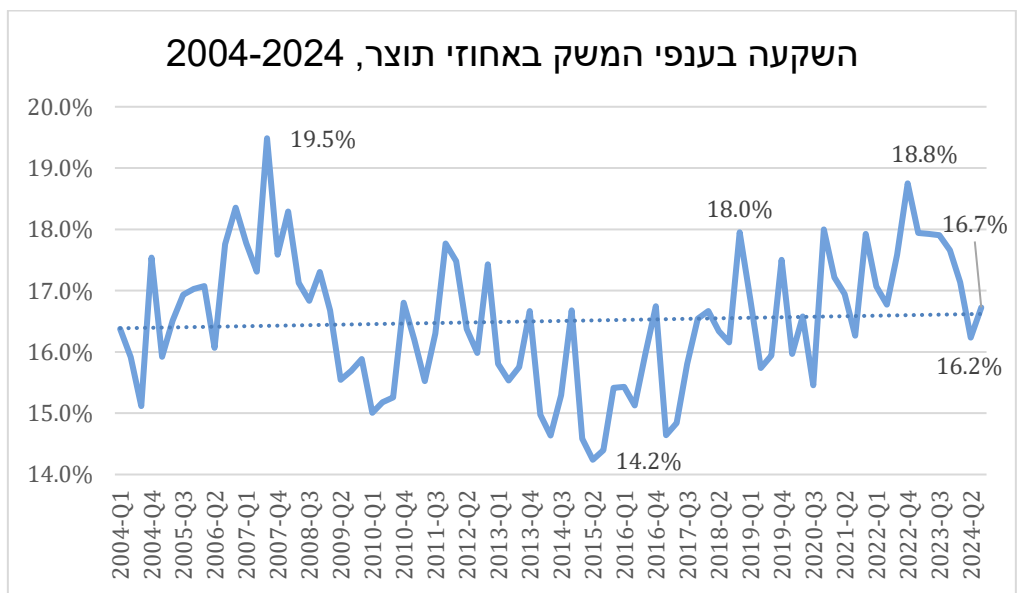
תרשים 7: התפתחות ההשקעה בענפי המשק מול התפתחות התוצר, במונחים ריאליים, מנוכה עונתית 2004 – 2024



מקור: למ"ס, חשבונות לאומיים

למרות התנודתיות הרבה במשקל ההשקעות בענפי המשק (תרשים 8), בסיכום שני העשורים החולפים נותר משקלן כאחוז מהתוצר כמעט ללא שינוי, סביב ה-16.5%, עם תקופות שיא ושפל. השיא האחרון במשקל ההשקעות בתוצר היה בסוף שנת 2022, עם משקל של 18.8%, אשר נפל בחדות לשיעור של 17.9% בשלושת הרבעונים הראשונים של 2023, ערב פרוץ מלחמת חרבות ברזל.

תרשים 8: התפתחות ההשקעה בענפי המשק באחוזי תוצר, 2004 – 2024



מקור: למ"ס, חשבונות לאומיים



עם פרוץ המלחמה העמיקה הירידה במשקל ההשקעות בתוצר עד לשפל של 16.2% ברבעון השני של 2024, ועם תיקון קל כלפי מעלה ברבעון השלישי של 2024, מה שהחזיר את משקל ההשקעות לקו המגמה ארוך הטווח על כ- 16.7%.

את הירידה במשקל ההשקעות בתוצר מאז ה- 7.10.23 לא קשה כמובן להסביר. המשקיעים שונאים אי-וודאות ובתקופות של אי וודאות המגזר העסקי ועוד יותר המשקיעים הזרים נמנעים מלבצע השקעות עד להתבהרות האופק.

עם זאת, העובדה שהירידה במשקל ההשקעות בתוצר החלה כבר בתחילת 2023 מציגה תמונה מדאיגה באשר לאופן שבו רואים המשקיעים את המתרחש בישראל בזירה הפוליטית, לרבות הקרע שהעמיק בין חלקי העם מאז תחילת 2023, עוד טרם ה- 7.10.23.

כדי לחזור לתוואי עולה של השקעות ביחס לתוצר, על הממשלה לפעול לחיזוק הוודאות בסביבה העסקית, ככל שהדבר ניתן בעת מלחמה, לצד איחוי הפילוג בעם. נדגיש כי קידום הרפורמה במערכת המשפט והתנהלות הממשלה בכל הנוגע לתקציב המדינה (בעיקר סוגיית הכספים הקואליציוניים והעדר משמעת תקציבית) – כל אלו משדרים למשקיעים המקומיים והזרים חוסר בהירות באשר לעתיד הכלכלה ולעצמאות המוסדות הדמוקרטיים (בדגש על מערכת המשפט, אך אל רק).

על הממשלה לפעול בדחיפות להחזרת אמון המשקיעים, לצד קידום השקעות בתשתית וחיזוק התמריצים לעידוד ההשקעות מצד המגזר העסקי. בנוסף, נדרשת בימים אלו הממשלה לגבש תכנית ברורה לעידוד ההשקעות באזורי הדרום והצפון שנפגעו. השקעות אלו, שמרביתן נמצאות עדיין בשלבי תכנון, צריכות להגיע לשלב בשלות כבר היום, ועם הפסקת האש בצפון יש להוציאן לפועל ובקצב מהיר.

ככל שהמדיניות הממשלתית תעודד השקעות, יש סיכוי סביר שמשקל ההשקעות בענפי המשק יחזור לעלות, ואף יהיה גבוה מהשיא הקודם.

ואם נחזור לתמונה הכללית של ניתוח מנועי הצמיחה, הרי שנכון לנקודת הזמן הנוכחית, לא נראה שההשקעות בענפי המשק קיזזו את מלוא הירידה במשקל היצוא התעשייתי בתוצר.

התפתחות יצוא שירותי ההיי-טק בעשור החולף מאז 2013

כפי שתיארנו בפתח הסקירה בעשורים הראשונים של מדינת ישראל עמד משקלו של יצוא השירותים בסך היצוא על כ- 30%, כאשר "יצוא שירותי ההיי-טק" טרם היה קיים בסטטיסטיקה הרשמית שמפרסמת הלמ"ס.

למעשה עד שנת 2016 "נבלעו" נתוני היצוא של שירותי ההיי-טק תחת סעיף "שירותים אחרים". אולם מאחר ומשקלו של סעיף זה בסך היצוא הלך וגדל מכ- 20% בסוף שנות ה- 90' לכ- 53% מסך היצוא במחצית הראשונה של 2024, כאשר עיקר הגידול נובע מצמיחתו המהירה של יצוא שירותי ההיי-טק (שירותי תוכנה ומו"פ) – החלה הלמ"ס לפרסם גם נתונים מפורטים לגבי יצוא שירותי ההיי-טק.

תרשים 9 מציג כיצד יצוא שירותי ההיי-טק, הכפיל את ערכו הריאלי כמעט פי 3 מאז תחילת 2013.

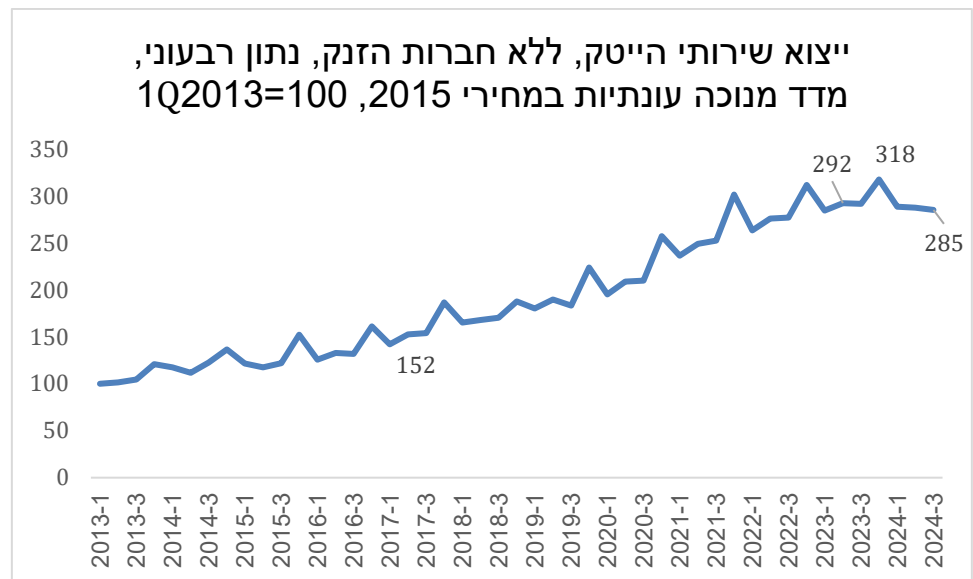
בדולרים שוטפים עמד היקף יצוא שירותי ההיי-טק (ללא מכירת חברות סטארטאפ) בסיכום תשעת החודשים הראשונים של 2024 על 41.4 מיליארד דולר, המשקפים



רמה שנתית של כ- 55.2 מיליארד דולר. זאת לעומת רמה שנתית של 53.1 מיליארד דולר ביצוא התעשייתי בשנת 2024 (על בסיס נתוני ינואר-נובמבר 2024).

נראה כי שנת 2024 הינה שנת מפנה, בה לראשונה מאז קום המדינה עולה ערכו הדולרי של יצוא שירותי ההיי-טק (55.2 מיליארד דולר) על ערכו הדולרי של היצוא התעשייתי (53.1 מיליארד דולר). מדובר בפער של כ- 3.8%, וזאת לפני הכללת יצוא חברות הסטארט-אפ, שצפוי לעמוד השנה על כ- 1.3 מיליארד דולר. לשם השוואה, בשנת 2023 עמד יצוא שירותי ההיי-טק על 52.7 מיליארד דולר, רמה הנמוכה בכ- 4% מרמת היצוא תעשייתי ב- 2023, שעמד על 54.8 מיליארד דולר.

תרשים 9: התפתחות יצוא שירותי ההיי-טק (ללא סטארט-אפ), במחירי 2015



מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונות לאומיים

עם זאת, נציין שגם יצוא שירותי ההיי-טק ספג פגיעה מאז פרוץ המלחמה, כאשר רמת יצוא זה ירדה ריאלית בכ- 10% מאז תחילת 2024 (רבעון שלישי של 2024 לעומת רבעון אחרון של 2023). לצד זאת, מאחר ויצוא שירותי ההיי-טק מאופיין לאורך השנים בתנודתיות גבוהה (תרשים 9), לא ניתן לקבוע עד כמה ירידה זו משקפת את השלכות המלחמה ומצבנו בזירה הבינלאומית על רקע נסיגות ההפיכה המשטרית ועד כמה מדובר בהשפעת צינון הביקושים העולמיים לשירותי ההיי-טק, לאחר רמות השיא שנרשמו בתקופת ה"פוסט קורונה".

ייצוא חברות הזנק ("אקזיטים")

נציין כי יצוא שירותי ההיי-טק, כפי שנוח לעיל לא כולל את נתוני המכירה של חברות סטארט-אפ לזרים ("אקזיטים"), אשר נרשם בסטטיסטיקה הלאומית כיצוא של חברות הזנק.

מתרשים 10 ניתן לראות כי במחירים קבועים מתנהג יצוא חברות סטארטאפ ישראליות (כלומר, היקף האקזיטים ומכירתן לזרים) בצורה תנודתית ביותר (בדומה לתנודתיות שמאפיינת את נתוני ההשקעות בענפי המשק. היקף יצוא חברות הסטארטאפ נע



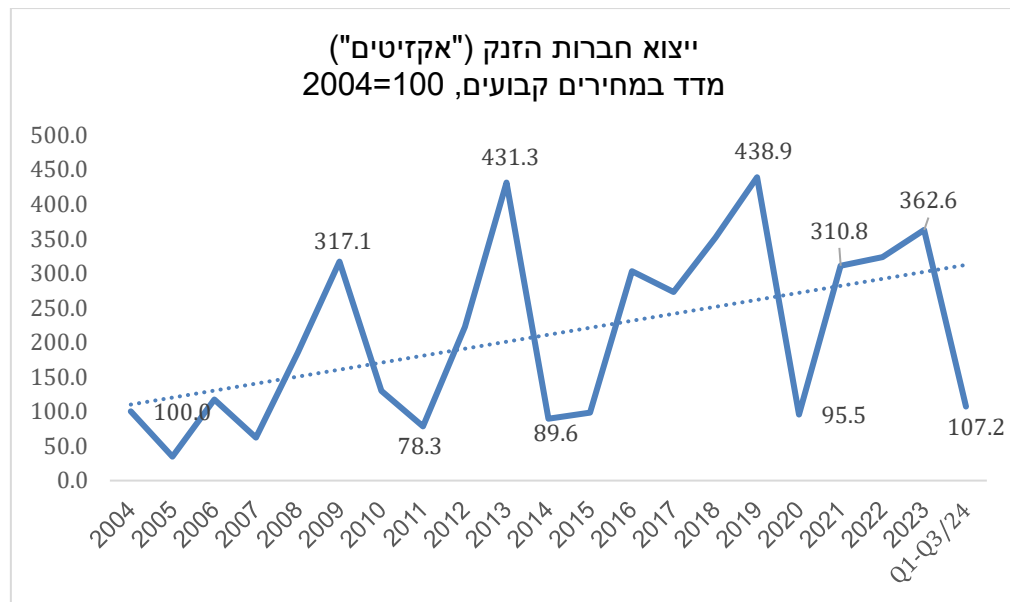
במחזורים עם רמות שיא, הגבוהות ביותר מפי 4 בהשוואה לרמה שנרשמה בתחילת העשור (2004), ורמות שפל המחזירות אותנו להיקף הדומה לרמה שנרשמה לפני כעשור.

כך, אין זה מפתיע שעם פרוץ המלחמה ירדה רמת יצוא חברות הסטארט-אפ חזרה לרמה הדומה לתקופות השפל. יחד עם זאת, ניתן לראות כי למרות השפל בשלושת הרבעונים הראשונים של השנה בהיקף האקזיטים, עדיין מדובר ברמה גבוהה בהשוואה לתקופות שפל קודמות.

לשם המחשה, בהנחה שרמת יצוא חברות הסטארטאפ הישראליות ברבעון האחרון של השנה תהיה דומה לרמה הממוצעת בשלושת הרבעונים הקודמים, הרי ששנת 2024 כולה תסתיים עם רמה הגבוהה בכ- 50% מרמת השפל שנרשמה בשנת 2020, שנת הקורונה. בנוסף, נראה כי למרות התנודתיות הגבוהה, קו המגמה נותר חיובי, ויש לקוות שעם תום המלחמה נראה תיקון כלפי מעלה, כפי שהיה לאורך שני העשורים החולפים.

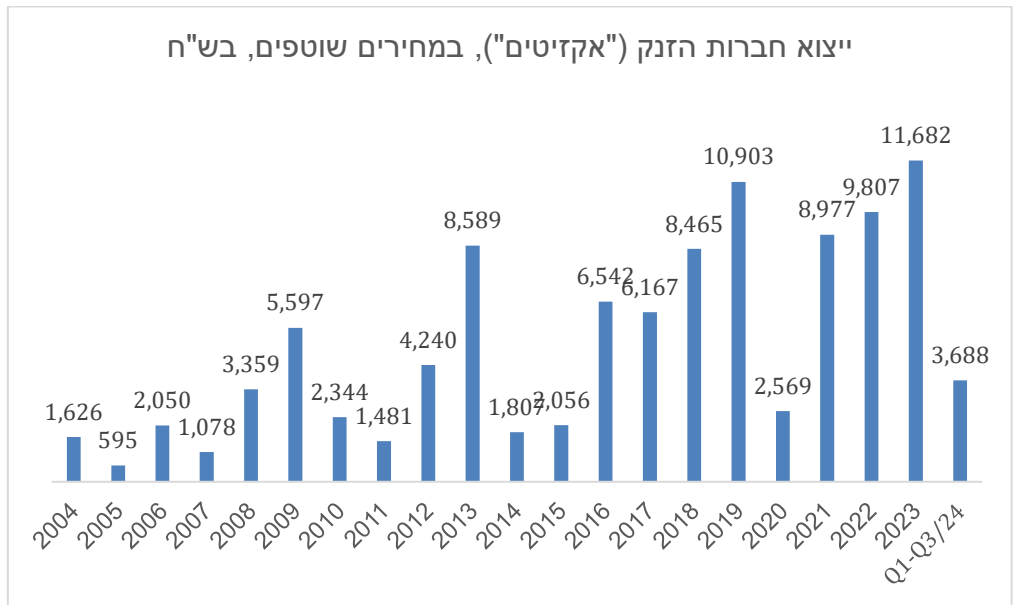
בדולרים שוטפים עמד היקף יצוא חברות ההזנק הישראליות על מיליארד דולר, המשקפים רמה שנתית של כ- 1.3 מיליארד דולר.

תרשים 10: התפתחות יצוא חברות הזנק, מדד, במחירים קבועים



מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונאות לאומית

תרשים 11: התפתחות יצוא חברות הזנק, מיליארדי שקלים, במחירים שוטפים

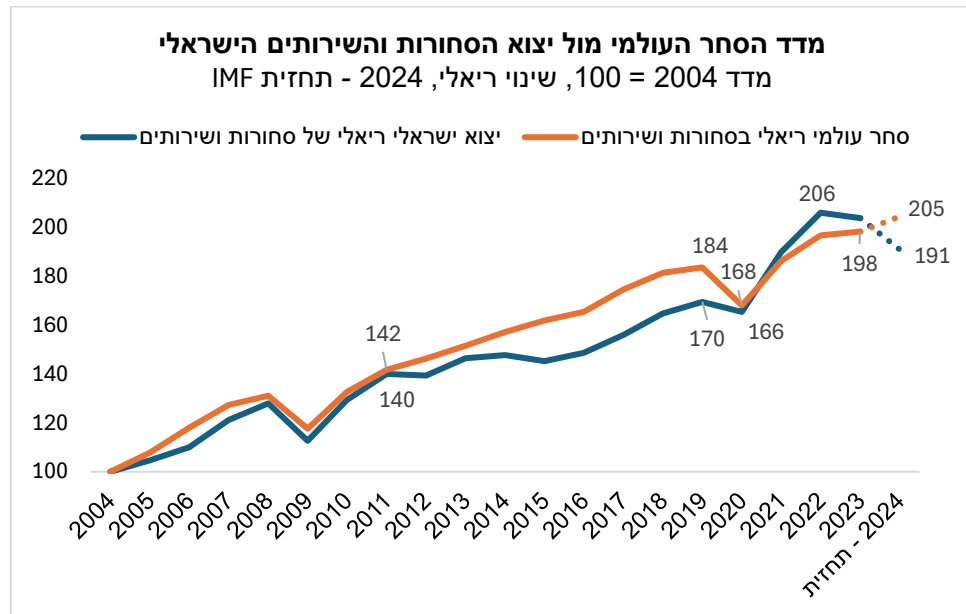


מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונאות לאומית

היצוא הישראלי מול הסחר העולמי – ניתוח מגמות

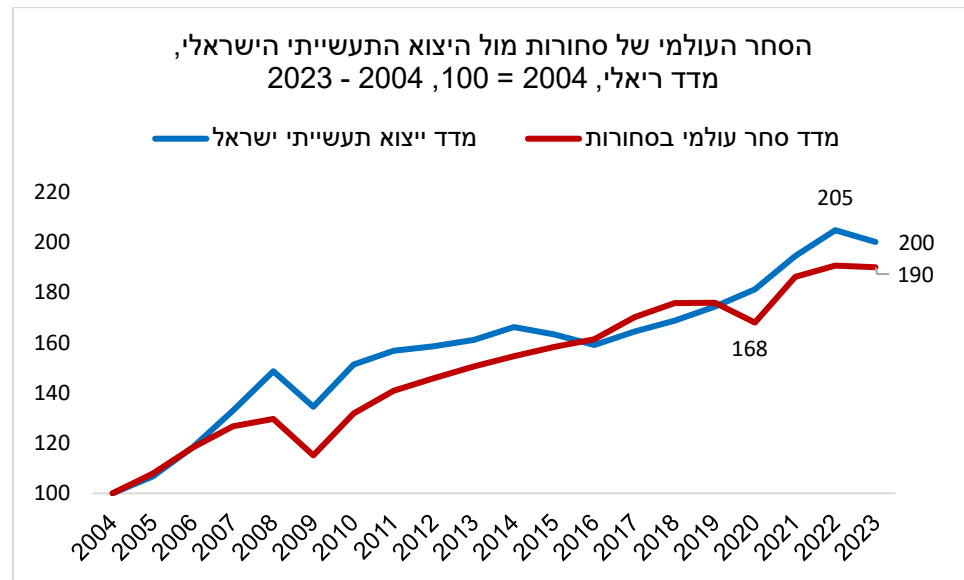
תרשים 12 מציג את המתאם שבין התפתחות יצוא הסחורות והשירותים הישראלי והסחר העולמי. מתרשים 12 ניתן לראות כיצד בשנים 2021 – 2022 (שנות ההתאוששות ממשבר הקורונה) צמח סך היצוא הישראלי לראשונה בקצב מהיר מהסחר העולמי ומשקלו בסחר העולמי גדל בהתאם. הדבר התאפשר הודות לשילוב של עמידות גבוהה יחסית של היצוא הישראלי במהלך משבר הקורונה (שנת 2020), וצמיחה מהירה ביותר בשלב היציאה ממנו. בשנים 2021 – 2022 זינק היצוא הישראלי בשיעור שיא של 24.5%, אל מול גידול של 17% בסחר העולמי. מדובר בגידול ריאלי עודף של כ- 7% ביצוא הישראלי מעבר לגידול שהציג הסחר העולמי ביציאה ממשבר הקורונה. נציין, כי גם במונחי דולרים שוטפים צמח היצוא הישראלי בשנים הללו בקצב מהיר מהסחר העולמי (גידול עודף של 6%).

תרשים 12: התפתחות הסחר העולמי מול היצוא הישראלי, שינוי ריאלי^{xv}



מקור: מקור: World Economic Outlook database: October 2024, IMF

תרשים 13: התפתחות הסחר העולמי של סחורות מול היצוא התעשייתי הישראלי, במחירים קבועים



מקור: נתוני סחר עולמי בסחורות – IMF, World Economic Outlook database: October 2024, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונות לאומיים, נתוני סחר.

היצוא התעשייתי רשם בתקופה זו (2021-2022) צמיחה דומה לסחר העולמי של סחורות, ובשנת 2023 רשם נסיגה של כמעט 2.5% בעוד הסחר העולמי של סחורות נותר יציב (תרשים 13). מכאן עולה כי צמיחתו המהירה (מעבר לסחר העולמי) של סך היצוא הישראלי התאפשרה בעיקרה הודות לזינוק החד ביצוא שירותי ההייטק הישראלי בתקופת פוסט הקורונה, על רקע הביקושים העולמיים המוגברים בתחומי ההיי-טק והיתרון היחסי של ההיי-טק הישראלי בתחום אלו.

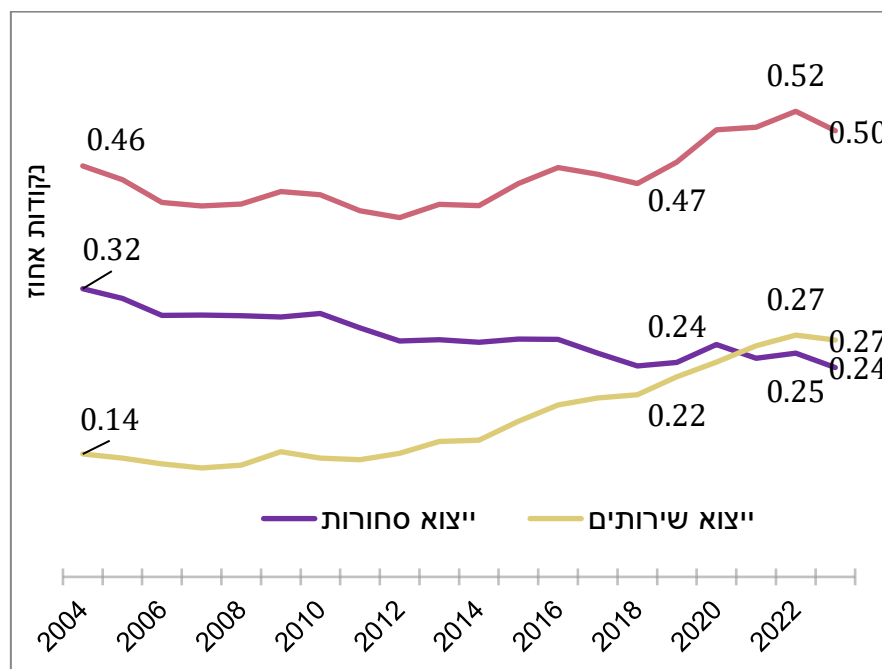
צמיחה מהירה זו של יצוא שירותי ההיי-טק הישראלי בתקופת הפוסט קורונה הובילה לגידול במשקל סך היצוא הישראלי בסחר העולמי מ- 0.47 בשנת 2019 (ערב פרוץ משבר הקורונה) ל- 0.52 בשנת 2022 (תרשים 14). מדובר בגידול שאינו טריוויאלי והגעה למשקל הגבוה ביותר שנרשם בשני העשורים החולפים.

אולם, הצמיחה המהירה ביצוא הישראלי נבלמה בחדות בשנת 2023, כאשר היצוא הישראלי רשם נסיגה של 1% בעוד הסחר העולמי צמח בשיעור מתון של כ- 0.5%. לפי תחזיות קרן המטבע הבינלאומית (IMF), נסיגת היצוא הישראלי העמיקה עוד יותר בשנת 2024 (צפי לנסיגה של 6%) בעוד הסחר העולמי המשיך לצמוח (בכ-3%).

אם הנסיגה ביצוא הישראלי בשנת 2023 נראתה כמו תיקון מתון לאחר זינוק חד, הרי שתחזיות ה- IMF לשנת 2024 ממחישות צפי להמשך המגמות ההפוכות. ניתוק המתאם החיובי בין התפתחות היצוא הישראלי לסחר העולמי, הינו אירוע נדיר, שמציג תמונה מטרידה באשר לכושר התחרות של היצוא הישראלי בשווקים הבינלאומיים. נוסף לכך עמדו והחלטותיו האחרונות של בית הדין הגבוה בהאג עלולות לפגוע עוד יותר במעמדה הבינלאומי של ישראל ולכן גם בסיכויי ההתאוששות של היצוא הישראלי בשנים הקרובות, וזאת למרות הפסקת האש עם לבנון, שנכנסה לתוקף בסוף נובמבר 2024.

כך, בשנת 2023 ירד משקל היצוא הישראלי בסחר העולמי ל- 0.5% ומשקלו צפוי להוסיף ולרדת גם בשנת 2024 (טרם פורסמו נתונים).

תרשים 14: התפתחות משקל היצוא הישראלי בסחר העולמי, 2004 - 2023



מקור: הבנק העולמי, Export of goods and services

במידה ותתממש תחזית קרן המטבע הבינלאומית (IMF) מאוקטובר 2024, וסך היצוא הישראלי יסגור את שנת 2024 עם נסיגה חדה של למעלה מ- 6%, בעוד הסחר העולמי יצמח בכ- 3.5%, אזי תימחק הצמיחה העודפת של היצוא הישראלי בשני העשורים החולפים (2004-2024) ונסכם אותם בביצועי חסר של הייצוא הישראלי לעומת הסחר העולמי, עם פער של -7% לטובת הסחר העולמי.



- Sannasse, R. V., B. Seetanah, and J. Jugessur. "Export-led growth hypothesis: A meta-analysis." *The Journal of Developing Areas* (2014): 361-385.
- ii ייצוא הסחורות והשירותים של ישראל בשנת 2023 עמד על כ-149 מיליארד דולר, ביחס ל-31.8 טריליון דולר של כלל ייצוא הסחורות והסחר בשירותים בשנה זו. כלומר, הייצוא הישראלי עמד על כ-0.47% מהסחר העולמי. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חשבונאות לאומית, נתוני ייצוא. בנק ישראל, שערי מטבע, דצמבר 2023. הבנק העולמי: (Service exports (BoP, current US\$), Merchandise exports (current US\$)). להתפתחות לאורך זמן ראו תרשים 3.
- iii שי צור, מדוע השכר של עובדים בפירמות מייצאות גבוה יותר? חטיבת המחקר של בנק ישראל (2021). ליאור גאלו, על הקשר שבין פריון ליצואנות - ממצאים מישראל, מחלקת המחקר של בנק ישראל (2011)
- iv <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/339d0a1b-bcab-11e9-9d01-01aa75ed71a1>
- v https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-industrial-strategy_en
- vi <https://www.bbc.com/news/business-68500499>
- Israel - Credit Rating, Trading Economics, November 2024: vii
<https://tradingeconomics.com/israel/rating>
- viii נפילת ליהמן ברדרס ב-14.9.2008, אשר הובילה למשבר האשראי העולמי ב-2008.
- ix Loayza, Norman V., and Steven Pennings. *The Long Term Growth Model: Fundamentals, Extensions, and Applications*. World Bank, 2022.
- x Madsen, Jakob B. "The causality between investment and economic growth." *Economics Letters* 74.2 (2002): 157-163.
- xi Makuyana, Garikai, and Nicholas M. Odhiambo. "Public and private investment and economic growth: A review." *Journal of Accounting and Management* 6.2 (2016): 25-42.
- xii Li, Xiaoying, and Xiaming Liu. "Foreign direct investment and economic growth: an increasingly endogenous relationship." *World development* 33.3 (2005): 393-407.
- xiii OECD, Investment: [Investment | OECD](#)
- xiv OECD Economic Surveys Israel April 2023; העלאת רמת החיים בישראל באמצעות הגדלת פריון העבודה, בנק ישראל (2019).
- xv ניתוח מדדי הסחר העולמי התמקד בסקירה זו בנתונים הדולריים השוטפים, זאת במטרה לשמור על אחדות מול נתוני הסחר העולמי של השירותים, אשר נמדדים במונחים של דולרים שוטפים ולא כמותי